

Filosoofia, metafüüsika ja mõistete ajalugu: Gustav Teichmüller päri(ne)misest

Jaanus Sooväli*

1.

Gustav Teichmüller oli Tartu ülikoolis 17 aastat filosoofiaprofessor ning avaldas üle viieteistkümneme mahuka ja silmapaistva teose, kuid nii rahvusvaheliselt kui ka Eestis on ta täna suhteliselt vähetuntud mõtleja. Tema mõtlemise valdava osa moodustavad mõisteajaloolised uurimused, mida tema eluajal retsenseeriti tunnustatud filosoofiaajakirjades¹ ja mida hindasid kõrgelt mõned tollal autoriteetsed mõtlejad, nagu Friedrich Adolf Trendelenburg (1802–1872) ja Hermann Lotze (1817–1881). Pärast viimaste surma osutati Teichmüllerile Lääne-Euroopas üha vähem tähelepanu.² Mõnesugust mõju avaldas ta küll Ida-Euroopas ja Venemaal, näiteks filosoofidele A. Kozlovile ja N. Losskile.³ Pärast Teist maailmasõda on ilmunud aga ainult mõni üksik puhtalt tema filosoofiale pühendatud käsitlus,⁴ kõige olulisemad neist on väliseestlase Vootele Vaska Columbia ülikoolis kaitsitud doktoritöö „Olemise mõiste Teichmülleri mõtlemises“ (1964) ning Heiner Schwenke „Zurück zur Wirklichkeit“ (2006). Mainida tasub küll ka, et „Filosoofia ajalooline sõnaraamat“ (*Historisches Wörterbuch der Philosophie*) nimetab Teichmüllerit mõisteajaloo väljakujunemise ühe mõjutajana.⁵ Kuid mõnevõrra laiemalt on tema nimi tänapäeval tuntud hoopis tänu Friedrich Nietzschele, Teichmülleri Baseli-aegsele kolleegile, kes viitab ta teostele oma järelejäädud märkmetes ja kelle perspektivismi väljakujunemist ta on mõnel määral mõjutanud. Kui Nietzsche-uurijad käsitlevad Nietzsche perspektivismi, siis ühe allikana vaadeldakse ka Teichmüllerit, ja mõnikord kaunis põhjalikult. Kuid seejuures ei huvituta esmajoones mitte Teichmülleri enda filosoofiast, vaid tema mõjust Nietzschele. See mõju ise on ka negatiivset laadi selles mõttes, et Nietzsche, saades Teichmüllerilt küll mitmeid olulisi impulsse, kujundas oma perspektivismi välja viimase metafüüsika põhipositsioonist (mille üheks osaks ongi perspektivism) tugevalt eristudes, mitte sellega nõustudes.⁶ Ka eesti autorid on Teichmüllerist suuresti mööda vaadanud. Erandina võib mainida Tartu ülikooli usuteaduse professorit Eduard Tennmanni, kes kaitses 1931. aastal dokto-

* Jaanus Sooväli (1982) PhD, Tartu Ülikool, filosoofia ja semiootika instituut, mõtteloo teadur, 51005 Tartu, Jakobi 2, jaanus.soovali@ut.ee

¹ Nt. ajakirjades *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, *Göttingische gelehrte Anzeigen*, *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*.

² Teichmülleri kohta enne Teist maailmasõda ilmunud sekundaarkirjanduse kohta vt. M. Schabad. *Die Wiederentdeckung des Ich in der Metaphysik Teichmüllers*. Basel: Volksdruckerei Basel, 1940.

³ G. Ryzhkova. Gustav Teichmüller, a German-born Founder of Russian Personalism. – *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* nr. 2, 2013, lk. 284–290.

⁴ Teichmülleri mõju kohta vt. ka H. Schwenke. *Zurück zur Wirklichkeit*. Basel: Schwabe Verlag, 2006.

⁵ J. Ritter, K. Gründer, G. Gabriel. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Basel: Schwabe Verlag, I kd., lk. 802.

⁶ Kalevi Kull ja Marek Tamm paistavad küll arvavat, et Nietzsche võttis perspektivismi Teichmüllerilt lihtsalt üle, vrd.: „Sellest lähtekohast arendas Teichmüller välja uue filosoofilise lähenemise, mille nimetas perspektivismiks: me tajume maailma alati ühest kindlast perspektiivist ning see loobki illusiooni aja ja ruumi olemasolust. Igale subjektile on antud vaid aja ja ruumi perspektiivne kord, mis võlgneb oma olemasolu meie meeleandmetele ega vasta maailma tegelikule korrale; aeg ja ruum on vaid „perspektiivsed pildid ühest kindlast vaatenurgast“ (Teichmüller 1877: 47). Väärrib mainimist, et selle Teichmülleri mõttekäigu korjas üles Friedrich Nietzsche, tema endine kolleeg Baseli ülikoolis, ja arendas omaenda filosoofiliseks platvormiks, mistõttu tänapäeval seostataksegi perspektivismi pigem Nietzsche kui Teichmülleriga. Viimaste aastate uurimistöö on aga veenvalt näidanud, et kuigi Nietzsche ei viita oma teostes kordagi Tartu filosoofile, annavad tema märkmeraamatud selget tunnistust (tosin otsesest või kaudset viidet), et idee perspektivismist sai Nietzsche Teichmüllerilt, kelle teoseid ta 1880. aastatel huviga luges.“ (*Akadeemia* 2015, nr. 4, lk. 603). – Teichmüller moodustab kindlasti ühe mõtteloolise tausta Nietzsche perspektivismi jaoks (nagu seda teeb nt. ka Leibniz, kes ühtlasi moodustab tausta Teichmülleri jaoks), kuid nende „perspektivismid“ on siiski fundamentaalselt erinevad ja mingist „mõtte ▶

riväitekirja Teichmülleri kristlusefilosoofiast.⁷ Rein Ruutsoo artikkel „Personalistliku filosoofia traditsioonist Tartu Ülikoolis 1920–1940“, mis on ilmunud 1987. aastal Tartu ülikooli ajaloole pühendunud väljaandes „Tartu ülikooli ajaloo küsimusi“, keskendubki suuresti Tennmannile ja tema Teichmülleri-retseptsioonile. Üsna hiljuti on Teichmülleri lühidalt vaadelnud Marek Tamm ja Kalevi Kull oma artiklis „Eesti teooria“⁸ ja käsitlenud teda Eesti kohaliku *episteme* ühe olulise autori ja osisena.

Gustav Teichmüller sündis 19. novembril 1832 Braunschweigis Saksamaal. Alates 1852. aastast õppis ta filosoofiat Berliini ülikoolis tollal mõjuka filosoofi Friedrich Adolf Trendelenburgi juhendamisel. Doktorikraadi kaitses ta 1856. aastal Halle ülikoolis tööga „Valitsusvormide aristotellik jaotus“ (*Die aristotelische Eintheilung der Verfassungsformen*). Pärast isa surma sattus ta majandusraskustesse ja asus koduõpetajana tööle kindral Wertheri juurde. Kui viimane suunati ümber Peterburi, järgnes talle sinna ka Teichmüller. Pärast Wertheri juurest lahkumist õpetas ta seal kreeka ja ladina keelt ning abiellus Eesti baltisaksa mõisniku tütre Anna Julie von Crameriga, kes oli sündinud Narva lähistel. 1860. aastal pöördus Teichmüller tagasi Saksamaale ja sai eradotsendi koha Göttingeni ülikoolis. Teichmülleri esimene abikaasa suri 1862. aastal ja pärast sügavat leinaperioodi võttis ta oma teiseks naiseks Anna õe Caroline von Crameri. 1867. aastal valiti ta Göttingeni ülikoolis erakorraliseks professoriks. 1868. aastal kutsuti ta Baseli ülikooli korraliseks professoriks, kus temast sai ühtlasi filosoofiaosakonna dekaan. 1871. aastal võttis ta aga vastu kutse tulla Tartu ülikooli filosoofiaprofessoriks.

Miks tuli ta perifeersesse Tartusse? Heiner Schwenke järgi eelkõige kahel põhjusel: esiteks majanduslikel. Tal oli suur pere (kokku 10 last), mis vajab toitmist, ja Tartus pakuti talle üle poole kõrgemat palka (u. 7000 franki) kui Baselis (u. 3000 franki). Teiseks, Baseli ülikool oli tollal Tartu ülikoolist oluliselt väiksem, ta lootis siin suuremat mõju avaldada.⁹ Paraku see viimane lootus ei täitunud, Tartus tundis Teichmüller end üksildase ja isoleerituna, tal oli siin küll palju kuulajaid, kuid vähe korralisi filosoofiatudengeid. Nagu ta Herman Lotzele kirjutab, pole Tartus ka ühte ainumat inimest leida, kes oleks Platonit lugenu.¹⁰ Ta otsis võimalusi Saksamaale tagasi pöörduda,¹¹ kuid tulutult. 1888. aastal ta suri ja on maetud Tartusse Raadi kalmistule.

2.

Teichmülleri mõtlemise võib jagada kolmeks suuremaks perioodiks.¹² Esimesel perioodil avaldas ta peamiselt uurimusi Aristotelese kohta, mille kulminatsiooniks oli „Aristotellikud uurimused“ kolmes köites (*Aristotelische Forschungen*, 1869–1873). Teisel perioodil, mida saab esimesest eristada ainult tinglikult, avaldas ta mõisteajaloolisi töid eelsokraatikute, Platoni ning taas Aristotelese kohta. Sellel perioodil ilmusid „Uurimused mõistete ajaloo kohta“ (*Studien zur Geschichte der Begriffe*, 1874) ning „Uued uurimused mõistete ajaloo kohta“ kolmes köites (*Neue Studien zur Geschichte der Begriffe*, 1876–1879). Sellesse aega võib paigutada ka kaks lühemat, Tartus ilmunud ja tema enda sõnul populaarsemat tööd „Naiste emantsipatsioonist“ (*Über die Frauenemancipation*, 1877) ja tema süstemaatilise mõtlemise väljakujunemisel olulist rolli mängiv, Karl Ernst von Baerile pühendatud „Darwinism ja filosoofia“ (*Darwinismus und Philosophie*, 1877), mille aluseks on Tartu ülikooli aastapäeval, 24. detsembril 1876 peetud pidukõne. Ja samal aastal ilmus veel ka tema

► üleskorjamisest“ ei saa siin rääkida. Erinevused algavad juba sellest, et Nietzsche loobub Teichmülleri perspektivismi põhivastandusest tõeline/näiv, tegelik/perspektiivne. Nietzsche perspektivismi kohta vt. lähemalt nt. J. N. Hoffmann. Wahrheit, Perspektive, Interpretation: Nietzsche und die philosophische Hermeneutik. Berlin/New York: De Gruyter, 1994.

⁷ E. Tennmann. G. Teichmüllers Philosophie des Christentums. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B (Humaniora) XXII. Tartu: Mattiesen 1931.

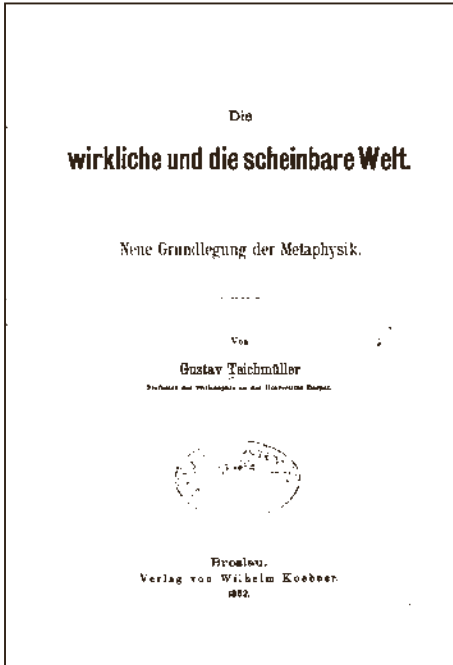
⁸ M. Tamm, K. Kull. Eesti teooria. – Akadeemia 2015, nr. 4, lk. 579–625.

⁹ H. Schwenke. Zurück zur Wirklichkeit. Schwabe Verlag: Basel, 2006, lk. 46–51.

¹⁰ H. Lotze: Briefe und Dokumente. Zusammengestellt, eingeleitet und kommentiert von R. Pester, mit einem Vorwort hg. Von E. W. Orth. Würzburg: Königshausen & Neumann 2003, lk. 664.

¹¹ Näiteks 1882. aastal kirjutab ta oma noorpõlvesõbrale Wilhelm Diltheyle, kes oli äsja saanud Berliinis n.-õ. Hegeli õppetooli professoriks: „Ma istun esialgu ikka veel oma Siberi üksilduses. Olgugi et mul ei ole millegi üle kurta, tahaks ma ometi Saksamaale, ka mõne väiksema ülikooli juurde, tagasi pöörduda.“ Kiri Diltheyle 14. august 1882 (H. Schwenke, Zurück zur Wirklichkeit, Schwabe Verlag: Basel, 2006, lk. 58)

¹² H. Schwenke. Zurück zur Wirklichkeit, lk. 64–65.

Gustav Teichmülleri peateose tiitelleht.

„Tõetruu kirjeldus minu reisist taevasse, koostanud Immanuel Kant“ (*Wahrheitsgetreuer Bericht über meine Reise in den Himmel, verfaßt von Immanuel Kant*, 1877), milles ta õiendas oma arveid Kantiga, kelle mõtlemist ta pidas allakäiguks filosoofias. Alles viimasel perioodil tõusis esiplaanile ta enda mõtlemise arendamine. Tema n.-ö. spekulatiivne või süstemaatiline mõtlemine ilmneb töodes, nagu „Tõeline ja näiv maailm. Uus alusepanek metafüüsikale“ (*Die wirkliche und die scheinbare Welt. Neue Grundlegung der Metaphysik*, 1882), mida tavaliselt peetaksegi tema peateoseks, „Religioonifilosoofia“ (*Religionsphilosophie*, 1886) ning „Uus alusepanek psühholoogiale ja loogikale“ (*Neue Grundlegung der Psychologie und Logik*, 1888), mille on postuum-selt välja andnud Teichmülleri õpilane Jakob Ohse, üks esimesi akadeemiliselt haritud Läti filosoofe.

Nagu eeltoodud ülevaatest nähtub, tegeles Teichmüller suurema osa oma elust filosoofiaajalooliste uurimistega, alles oma elu ja loomingu hilisfaasis hakkas ta avaldama süstemaatilise, või nagu ta ise nimetab, spekulatiivse filosoofia teoseid. Seejuures käsitas Teichmüller ennast eelkõige just süstemaatilise filosoofina, kellenagi, kes panustab teoreetilisse filosoofiasse.¹³ Sellest tulenevalt võib küsida, miks tegeles ta nii kaua

filosoofia ajalooa. Veelgi enam – kuidas ta mõistis filosoofia ajaloo ja süstemaatilise või spekulatiivse filosoofia suhet? Vastus, mille ta pakub, on huvitav ja osaliselt aktuaalne tänapäevalgi.

Tavapäraselt mõistetakse filosoofia ajalugu selliselt, et sealt võib leida teatud kindlaid argumente mingi väite, teooria või seisukoha poolt või vastu. Oletame, et meil on mingi filosoofiline probleem – näiteks kas tahtevabadus on olemas või mis on inimese olemus –, mida me soovime uurida, ja kui me selle probleemi üle järele mõtleme, võib meid muu hulgas aidata ka filosoofia ajalugu, sest sealt võib leida mitmesuguseid argumente tahtevabaduse poolt ja vastu, samuti nagu ka mitmesuguseid inimese olemuse määratlusi. Mõnikord nähakse selliseid argumente naiivsetena ja need heidetakse kõrvale (tavaliselt sagedamini), aga mõnikord võetakse filosoofia ajalooist leitud argumente tõsiselt ja integreeritakse oma teooriasse. Sellise vaate järgi oleks filosoofia ajalugu otsekui argumentide hoidla või laoruum, kuhu võib vajadusel alati sisse põigata. Juhtub ka muidugi seda, et filosoofia ajalugu ei võeta üldse arvesse; arvatakse aga, et see pole kuigi suur probleem, sest sealt leitavad argumentid on niikuinii iganenud, naiivsed ja ületatud. Need, kes nii mõtlevad, mõistavad filosoofia ajalugu mitte laoruumina, vaid pigem argumentide kolikambrina. Oma olemuselt pole need kaks positsiooni aga kuigi erinevad – mõlema vaate kohaselt on filosoofia suhe oma ajalukku pealiskaudne ja teisejärguline. Filosoofia pärand ja ajalugu ei mängi moodsa filosoofia seisukohalt mingit olemuslikku ja konstitueerivat rolli.

Gustav Teichmülleri tööst võib leida mõnevõrra teistsuguse ja peenema käsitluse filosoofia ajaloo ja süstemaatilise filosoofia suhtest. Eessõnas oma peateosele „Tõeline ja näiv maailm“ selgitab ta, miks ta on nii suure osa oma elust pühendanud filosoofia ajaloo alastele uurimustele:

„Et ma juba varem ei osalenud spekulatiivses töös, tuli sellest, et ma ei soovinud vooluga kaasa ujuda. Enamikes nüüdisaegsetes süsteemides võib kõikjal märgata ebaküpsust, sest nende autoritel puudub korraline teadmine omaenda teaduse ajalooist. Kui ma 30 aasta eest hakkasin õppima loodusteadusi ja suuri nüüdisaegseid filosoofe ning samal ajal süvenesin Trendelenburgi juhatusel Aristotelesesse ning tegelesin erilise sümpaatiaga Platoniga, siis nägin väga kiiresti, et kogu modernne filosoofia on ainult üha rohkemate positiivsete empiiriliste teadmiste ja ajamaitse poolt vormitud antiikse algpildi koopias. Seetõttu proovisin ma esmalt heita täit valgust antiikfilosoofiale ja tuua nimelt selgust Aristotelesel ja Platoni omavahelisse suhtesse. Nende tööde

¹³ Vt. G. Teichmüller. Studien zur Geschichte der Begriffe. Frankfurt a. M.: Baer, 1874, lk. III.

tulemused näitasid mulle nüüd vana graniidist tänavat, millel jalutasid kirikuisad, ja muutmatult tahatud ehituskive, millega dogmaatikud, nagu ka nüüdisaegsed mõtlejad, ehitasid oma spekulatiivseid süsteeme. Alles pärast seda, kui mulle oli modernne filosoofia kuni selle viimsete juurteni läbipaistvaks saanud, arvasin tohtivat välja tulla omaeneste, senini ainult loengutes käsitletud spekulatiivsete uurimustega.¹⁴

Moodsat filosoofiat kirjeldab Teichmüller niisiis ebaküpsena, sest sel puudub teadmine filosoofia ajaloost. Mis mõttes aga muudab selle teadmise puudumine filosoofia ebaküpsaks? Ja mis tähenduses on Teichmülleri-aegne filosoofia antiikse algpildi koopia?

Teichmüller paistab nägevat filosoofias tugevat kontinuiteeti. Kirikuisade ja dogmaatikute mõtlemine, nagu ka moodne filosoofia, põhineb olulisel määral filosoofia ajalool, eelkõige antiikfilosoofial, kusjuures modernsed filosoofid ise ei ole sellest asjaolust teadlikud või ei taha seda mugavuse tõttu tunnustada. Kuid „põhinemist“ võib mõista mitmeti. Mida peab Teichmüller õigupoolest silmas „vana graniidist“ tänav ja „muutmatult tahatud ehituskividega“? Need ehituskivid pole midagi muud kui filosoofilised *mõisted*, näiteks substants, aktsidents, kausaalsus *etc.* Sellest, mida Teichmüller mõtleb täpsemalt mõistete all, tuleb lähemalt juttu allpool. Igal juhul filosoofid, andes oma hävitava hinnangu antiigikolikambrile, võtavad tegelikult juba ammu tuntud mõisted pärimusest üle ning kasutavad neid oma süsteemis kui omaenese loomingut, kui midagi uut ja originaalset.¹⁵ Seejuures on oluline, et see pärimusest pärit mõistete kasutamine ei ole sugugi süütu ega tagajärjetu tegevus, nagu ehk esmapilgul võib paista. Teichmüller paistab mõtlevat, et need mõisted kannavad endaga kaasas tähendusi ja konnotatsioone, mis neil algselt, nende sünnikontekstis oli, ja tegelikult dikteerivad ette ka need probleemid, millega nüüdisaegsed filosoofid tegelevad. Sellel filosoofia pärimuse kontinuiteet suuresti põhinebki ja see on ka üks põhjusi, miks praegused filosoofid küsivad paljuski samu küsimusi, mida küsisid antiikfilosoofid. Seega kaugel sellest, et olla midagi uut ja originaalset, juurduvad moodsad filosoofilised süsteemid, niivõrd kui nad kasutavad pärimusest pärit mõisteid (ja rohkemal või vähemal määral teevad nad seda muudugi kõik), filosoofia ajaloos, see tähendab, on ühel või teisel viisil determineeritud nende mõistetega kaasnevate tähenduste, konnotatsioonide ja implikatsioonide poolt. Sellest tulenevalt ongi filosoofiaajaloolised ja mõistepärimuse uurimused olulised eelkõige just tänapäevase süstemaatilise või spekulatiivse filosoofia jaoks.

Teichmüller nendib, et pärimusest pärit mõistete ülevõtmine on mingis mõttes paratamatu ja sünnib iseenesest või „alateadlikult“. Ta võrdleb seda emakeele ja rahva kommete omandamisega. „Tõelise ja näiva“ maailma eessõna kohe algusest võib lugeda:

„Nii nagu igaüks omandab iseenesest rahva keele, milles ta elab, ja kasutab seda oma mõtete väljendamiseks, nii nagu igaüks võtab märkamatu omaks oma rahva kombed ja kohandub selle seadustele, nii peab ka igaüks, kes seab ennast sisse mingis teadusliku tunnetuse valdkonnas, teadlikult või ebateadlikult kasutama väljendeid, vormeleid ja ettekujutusviise, mis vastava teaduse poolt on avastatud ja välja kujundatud.“¹⁶

See kehtib nii filosoofia puhul, mis kasutab juba olemasolevaid, väljakujunenud ja pärimusest omaks võetud mõisteid, kui ka teiste, tänapäevaste teadusdistsipliinide puhul. Seejuures osutab Teichmüller sellele, et rohkemal või vähemal määral kasutavad kõik teadusdistsipliinid filosoofilisi mõisteid, mis omakorda tähendab, et kõik teadused on mingil määral filosoofiast sõltuvad. Selle teise sõltuvusega tahab Teichmüller lõpuks näidata filosoofia kui alusteaduse ülimuslikkust teiste teaduste suhtes. See oli tollal filosoofide hulgas suhteliselt levinud seisukoht, mis mingis mõttes kuulub omasse aega (kuigi ei ole täielikult välja surnud ka tänapäeval) ega paku käesoleval juhul huvi. Huvitav on aga see, kuidas Teichmüller määratleb ja tematiseerib moodsate distsipliinide sõltuvust üle võetud mõistetest. Seejuures võib see sõltuvus (Teichmüller kasutab sõna *Lehnschenschaft*), nagu tsitaadist ilmneb, olla kas teadlik või ebateadlik. Need, kelle puhul see on ebateadlik, elavad Teichmülleri järgi teatavas pimesades teadmatutes. Just nende pimedate ja ebateadlike kohta lisab Teichmüller mõni rida allpool juurde:

„Nii nagu nad kasutavad oma emakeelt, olemata teadlikud, et seejuures allutavad nad end keelegeeniuse vormidele ning reeglitele, nõnda kasutavad nad instinktiivselt ka igal ajaloooperioodil parajasti valitsevaid filosoofilisi mõisteid, niivõrd kui need on neile ligipääsetavas tunnetusvald-

¹⁴ G. Teichmüller. Die wirkliche und die scheinbare Welt: Neue Grundlegung der Metaphysik. Breslau: W. Koebner, 1882, lk. XX–XXII.

¹⁵ *Ibid.*, lk. V.

¹⁶ *Ibid.*, lk. III.

konnas mõjule pääsenud, ja arvavad end seejuures olevat vabad filosoofia valitsusest. See vabadusetunne tuleneb teadmatusesest ja on otsekuu kompensatsioon pimeduse eest, milles nad elavad.¹⁷

Selle tsitaadi puhul tasub rõhutada nelja asja. Esiteks, need filosoofilised mõisted, mida tsitaadis mainitakse, pärinevad eelkõige antiikfilosoofiast. Teiseks, Teichmüller kasutab sõna *instinctiv*, s. t. olemasolevate mõistete omaksvõtmine ja kasutamine on instinktiivne, s. t. see ei ole teadlik ega ratsionaalne protsess. Kolmandaks, nende mõistete kasutamine allub teatavatele reeglitele ja „keelegeeniuse vormidele“, mida kasutaja ise ei leita, vaid mis on juba ette antud ja mida ta peab järgima. Teisisõnu, ta ei saa kasutada neid oma suva järgi. Mõistete puhul tähendavad need reeglid nähtavasti mõistete juba mainitud vaikivaid tähendusi ja konnotatsioone, mida nende kasutaja ei kontrolli. Ja neljandaks, suur osa teadlastest, sealjuures muidugi filosoofid, ei ole sellest sõltuvussuhtest, sellest vaikivast determineeritusest pärimusest omaks võetud mõistetest ja keelest teadlikud ja tunnevad ennast vabana, oma mõistete ja keele isandana. Kuid see vabadusetunne tuleneb teadmatusesest ja on kompensatsioon pimeduse eest, milles nad elavad.

Seda olukorda selgitab Teichmüller võrdlemisi huvitavalt Göttingeni teoloogia näitel. Göttingeni teoloogia all peab Teichmüller silmas ilmutusteoloogiat, mis erinevalt loomulikust teoloogiast peab jumalatummetuse aluseks üleloomulikku ilmutust. Oluline on siin aga, et see Göttingeni teoloogia eitab kantilikult mis tahes metafüüsikat ja soovib ennast hoida sellest täielikult vabana. Kuid Teichmüller osutab tõsiasi, et niivõrd kui nad tahavad sellest ilmutusteoloogiast üleüldse rääkida, seda tematiseerida ja metafüüsika vastu kaitsta, peavad nad paratamatult väljendama oma õpetuse sisu üha metafüüsilistes mõistetes. Ilma metafüüsikata, nagu Teichmüller sõnab, ei saaks nad rääkida ega hingata.¹⁸ Teichmüller väljendab siin üsna nüüdisaegset mõtet, et metafüüsika kriitik paratamatult reprodutseerib või taastoodab oma kriitikas sedasama metafüüsikat, mida ta kritiseerib. Ja see taastootmine on paratamatu, sest kriitikaks kasutatav keel on metafüüsika keel ja mingit teist, neutraalset puhast keelt, mille puuduksid metafüüsilised implikatsioonid, meil käepärast pole. Sellises olukorras tundubki olevat kõige mõistlikum seda keelt mõisteajalooliselt uurida, valgustamaks just tänapäevast maailmamõistmist.

Kui me vaatame 20. sajandi filosoofiat, siis valdav osa sellest kujutab endast erinevaid metafüüsika ületamise katseid (neid katseid esines aga loomulikult varemgi), alustades Friedrich Nietzsche platonismi kriitikast ja loogilistest positivistidest ning lõpetades Martin Heideggeri, Jacques Derrida ja Richard Rortyga. Seejuures on huvitav, et iga järgnev põlvkond on alati süüdistanud talle eelnevat põlvkonda metafüüsika jätkamises. Nii näiteks arvab Heidegger tuvastavat Nietzsche mõtlemises, hoolimata selle teravast metafüüsika kriitikast, siiski teatavat metafüüsilisust, Derrida omakorda avastab ilmseid metafüüsilisi jooni Heideggeri mõtlemises jne. Teichmüller aitab mõista, miks see nii on. Kui võrrelda Teichmülleri mõtet Jacques Derrida pea sada aastat hilisema käsitusega, ilmneb, et sarnasused on hämmastavad. Derrida ka eesti keelde tõlgitud esseest „Struktuur, märk ja märg humanitaarteaduste diskursuses“ võib lugeda:

„Näiteks Nietzsche, Freud ja Heidegger töötasid metafüüsikalt päritud mõistete piires. Et need mõisted pole mingid elemendid ega aatomid ning et nad on võetud mingist süntaksist ja süsteemist, siis toob iga üksiklaene endaga kaasa kogu metafüüsika. [– – –] Etnoloogia tuleb aga nagu iga teadus esile diskursuses. Ta on eelkõige Euroopa teadus, mis kasutab traditsioonilisi mõisteid, kui palju ta nende vastu ka ei võitleks. Järelikult võtab etnoloog – sõltumata tema enese otsusest – etnotsentrismi eeldused oma diskursusesse tahes-tahtmata, täpselt samal momendil, mil ta nad hukka mõistab. See paratamatus on redutseerimatu, ta pole ajalooline sattumus.“¹⁹

¹⁷ *Ibid.*, lk. IV.

¹⁸ Siin Teichmülleri kogu sellekohane arutus: „Ta [s. t. Göttingeni teoloogia] usub kogu metafüüsika skeptilise eitamisega võitvat vaba mänguruumi puhta ilmutusteoloogia jaoks; unustab aga, et seda ta enda teoloogiat tuleb ometi taas tunnetada ja määratleda mingites mõistetes. Kui ta õpetuse sisu tahab niisiis olla mingil määral hoomatav, peab üldise inimhõimuse kõrgema hariduse kaudu alati juba omama nõutavaid mõisteelemente, nii nagu peab mõistma keelt, milles meile kõneldakse. [– – –] Kuna see uus teoloogia aga toetub oma metafüüsika eitamises kantilikule kriitikale ja seeläbi ometi ebajärjekindlalt tunnistab oma õpetuse sõltuvust mingist filosoofilisest süsteemist ning ei soovi end esitada talupojateoloogiana ilma igasuguse filosoofilise hariduseta, nõnda peab ta ka, selleks, et mitte kehtida pimedast peast, kaitsma oma seisukohta kogu metafüüsika vastu, ja saab nii aegamisi teadlikuks, et vaikivalt on ta juba haaranud kogu oma õpetuse sisu üha metafüüsilistesse mõistetes ja et ilma metafüüsikata ei saa ta ei hingata ega rääkida. (G. Teichmüller. Die wirkliche und die scheinbare Welt: Neue Grundlegung der Metaphysik, lk. VIII–IX)

¹⁹ J. Derrida. Struktuur, märk ja märg humanitaarteaduste diskursuses. – Akadeemia 1991, nr. 7, lk. 1418–1419.

Niisiis see, mis toimub Teichmülleri sõnul Göttingeni teoloogiaga, toimub Derrida sõnul kogu 20. sajandi filosoofia ja humanitaarteadustega. Nad kõik, või vähemasti suurem osa neist, soovivad olla metafüüsikast vabad, kuid niivõrd kui keel ja mõisted, mida nad kasutavad, juurduvad õhtumaa metafüüsilises pärimuses, toovad nad oma diskursustesse tahes-tahtmata sisse metafüüsilised eeldused, ja seda selsamal hetkel, kui nad metafüüsikat ründavad. Kuid nende märkimisväärsete sarnasuste kõrval tuleb siiski osutada ka kahte mõtlejat lahutavale kuristikule. Teichmüller nimelt ei soovigi metafüüsikat ületada, metafüüsika on tema silmis filosoofia tuumaks. Sarnaselt Derridale osutab ta metafüüsika ületamise raskustele ja nende raskuste põhjustele, kuid tema silmis ei ole need raskused midagi negatiivset. Tema taotluseks on metafüüsikat pigem juurutada ja tema enda filosoofilise süsteemi on traditsiooniliselt metafüüsiline. Kuid nimetatud kontekstis on see oluline erinevus siiski võrdlemisi teisejärguline.

Moodsad diskursused usuvad ennast olevat niisiis vabad ja sõltumatud ajaloolisest pärimusest, nii nagu filosoofia arvab ennast olevat vaba filosoofia ajaloost. See vabadusetunne on aga märk pimedusest – nüüdisaegne filosoofia on konstitueeritud oma ajaloo poolt, s. t. pärimusest üle võetud mõistete poolt. Seejuures mõistab Teichmüller filosoofia ajalugu teisiti kui mitmed tema mõjukad kaasaegsed filosoofiaajaloolased, näiteks Eduard Zeller, kes kirjutas suure ja kuulsa teose „Kreeklaste filosoofia selle ajaloolises arenemises“ (*Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, 1856–1868). Zeller käsitlevat oma teoses kreeklasi nii, nagu nad oleksid täielikult olevikust lahutatud, justkui kogu kreeka filosoofia kuuluks meile täiesti võõrasse ja antikvaarsesse maailma.²⁰ Teichmülleri käsituse järgi aga, nagu mainitud, on enamik moodsas filosoofias kasutatavaid mõisteid sündinud kreeka filosoofias, mis omakorda tähendab, et modernne filosoofia põhineb olemuslikul viisil kreeklastel (kuid mõnel määral ka näiteks egiptlastel), ja kui me kreeka filosoofia ära jätaksime, jääks alles ainult väga väike hulk originaalseid mõisteid.²¹ Sarnase mõtte leiame taas Derridalt, kes kirjutab „Vägivallas ja metafüüsikas“, et kogu filosoofia on mõeldav üksnes kreekalikult aluselt, et filosoofia alusmõisted on põhiliselt kreeka mõisted ja et väljaspool seda meediumit ei ole võimalik ei filosoferida ega ka lihtsalt filosoofiliselt rääkida.²² Ja see asjaolu kujutab endast teatavat paratamatust.

3.

Milline näeks aga Teichmülleri järgi välja õige filosoofia ajalugu?

„Õige filosoofia ajalugu sisaldab resultaadina kõigi senini välja töötatud filosoofiliste mõistete kogumit, ja sellest nähtub, et kõikide mõistete suurim osa on üleüldiselt omaks võetud ja leiab kasutust ühisvarana, ja et alates neljandast sajandist enne Kristust on filosoofias tekkinud võib-olla ainult kaks uut suunda, samas kui kõik teised niinimetatud uued süsteemid on pelgalt ürgsete ideede ajakohased kohandumised. [---] Näiliselt uus tuleneb aksidentsiaalsest kohandumisest ajalooliste tingimustega.“²³

Õige filosoofia ajalugu kui mõisteajalugu tegeleb niisiis mõistete kokkukogumisega, mis filosoofia ajaloo jooksul on avastatud. Kuna need mõisted sünnivad aga alati mingi süsteemi sees, s. t. on osa mingist süsteemist ega ole midagi üksikut, peab ka mõisteajalugu võtma arvesse filosoofi kogu süsteemi.²⁴ Nii vaatleb Teichmüller näiteks Herakleitose, Platoni, Aristotelese ja teiste süsteeme, kuid ühtlasi seda, kuidas nende süsteemidest pärit mõisted leiavad kasutust hilisemate mõtlejate poolt. Kui mõisted on kokku kogutud, ilmneb, et enamikku neist mõistetest kasutatakse ka veel täna ühisvarana. Teichmülleri sõnul pole filosoofias toimunud erilist progressi, sest filosoofid arvavad, et filosoofial pole ajalugu, ja hakkavad alati otsast peale.²⁵ Pärandit tundmata kordavad nad aga – muidugi teatud muutuste ja nihetega, mis tulenevad „kontingentsetest“ ajaloolistest tingimustest – ainult seda, mida on juba ammu mõeldud. Filosoofia peab püüdlema uue poole, s. t. progresseeruma, kuid midagi uut saab avastada ainult siis, kui juba teatakse, millest on

²⁰ G. Teichmüller. *Neue Studien zur Geschichte der Begriffe*. Heft 2. Gotha: Fr. A. Perthes, 1878, lk. 258.

²¹ *Ibid.*, lk. 259.

²² J. Derrida. *Violence et métaphysique. Essai sur la pensée d'Emmanuel Levinas*. – *L'Écriture et différence*. Paris: Editions du Seuil, 1967, lk. 120.

²³ G. Teichmüller. *Neue Studien zur Geschichte der Begriffe*. Heft 2. Gotha: Fr. A. Perthes, 1878, lk. 260–261; vt. ka G. Teichmüller. *Neue Studien zur Geschichte der Begriffe*, lk. V–VI.

²⁴ Vrd. G. Teichmüller. *Studien zur Geschichte der Begriffe*. Frankfurt a. M.: Baer, 1874, lk. IV.

²⁵ G. Teichmüller. *Neue Studien zur Geschichte der Begriffe*, lk. 260.

varem mõeldud, millised mõisted ja milliste probleemide jaoks on juba olemas, millest tuleb veel mõelda *etc.*²⁶ Tema enda sõnul rõhutas Teichmüller oma mõistete ajaloolistes uurimustes alati *punctum saliens*'i, mis pulseerib ka veel täna kõigis elavates filosoofilistes süsteemides, ja et see meetod, s. t. mõistete ajalugu, paljastab peenema mõtleja jaoks ajalooliste tööde spekulatiivse (s. t. süstemaatilise) huvi ja sünnitab mõistete ajaloo.²⁷ Ka „Mõistete ajaloo uute uurimuste“ kolmanda köite eessõnas ütleb Teichmüller, et mõistete ajalugu laseb nüüdisaegses filosoofias ära tunda antiikfilosoofia pärandit, näha jäävaid ja elukindlaid mõttevorme ning tõstatada uusi probleeme.²⁸ Või teisisõnu, mõistete ajalugu „aitab filosoofia keerulisi probleeme paremini vallata, heites pilgu nende algupärade lihtsatele ja läbipaistvatele motiividele, ja kaitseb selle eest, et valitakse teid, mis viivad ummikusse, ja mille viljatust saab ajalugu näidata“.²⁹ Lühidalt, mõisteaialugu on tarvis selleks, et moodne filosoofia kuni selle viimsete juurteni ajalooliselt läbipaistvaks teha ja tänu sellele läbipaistvusele saab ühtlasi võimalikuks progress filosoofias, s. t. uute küsimuste ja probleemide tõstatamine.

See kirjeldus jääks aga võrdlemisi poolikuks, kui me ei pöörduks tagasi küsimuse juurde, mida Teichmüller peab õigupoolest silmas mõistete all. Ta eristab mõisted ideedest. Erinevalt mõistetest on ideed ebaselged. Mõiste ongi ebaselge idee teadlik, „teaduslik“ väljendus, mis on tekkinud süstemaatilise mõttetöö tulemusena. Idee kui selline sellist teadlikku mõttetööd ei eelda.³⁰ Teisiti öelduna, selge mõiste on metoodiliselt, mõttetöö kaudu võidetud tunnetus või sissevaade (nt. materiaalne põhjus, tegev põhjus), mis põhineb ebaselgel, süstemaatilisel artikleerimata ideel. Kuid need ideed – ja siin teeb Teichmüller õhtumaise metafüüsika kõige traditsioonilisema ja paljude tänaste jaoks võõristava žesti – ei ole tekkinud mitte ajaloolise arengu käigus, vaid nad on algusest peale kohal teatavas ajatus, ajalootus mõistuses. Teichmülleri mõisteteooria läheb lõppkokkuvõttes tagasi Platoni anamneesi või mäletamise õpetusele – meie mõistuse loomuses on kõik tõesed ideed ja mõtted juba alateadlikult olemas, ja alles teadliku mõtlemis- ja mäletamistegevuse tulemusel kujunevad nendest ajaloo käigus selged mõisted:

„Sest me oleme veendunud, et mõistus vaikivalt ja endale teadmatult juba omab tõe ja me peame koos Platoniga seda ainult meelde tuletama ja suudame seda avastada, sest ta annab endast juba märku kogu mõtlemise kindlaksmääratud korra kaudu ja juhib mõtlemist alateadlikult õige eesmärgi poole.“³¹

Hoolimata Teichmülleri tugevast ajaloomeelest ja kogu tähtsusest, mida ta pärimusele ja ajaloolisele uurimistööle omistab, tuleb siin ilmsiks tema mõisteaialoo olemuslik ahistorism. Mõistusel ja mõistetele polegi tegelikult ajalugu; see, mis on ajalooline, on üksnes mõistuse ja tõe lahtirullumine selgetesse mõistetes, mida mõistus alateadlikult, ideede kujul, juba valdas. Ajalugu on selle lahtirullumise näitelava. Kuid, nagu eelnevalt ilmnes, on sellele näitelavale astumine siiski vältimatu – selgitamaks välja, millised mõistuse ajatud ja tõesed ideed on juba mõisteteks küpsenud, tuleb läbi käia filosoofia ajalugu. Ja nähtavasti selleks, et uued, veel avastamata ideed võiks saada mõisteteks – s. t. selleks, et filosoofia võiks progresseeruda –, tuleb tunda neid, mis on juba mõisteteks küpsenud, tuleb tunda pärimust. Ühesõnaga, ajalugu, olles lõppkokkuvõttes allutatud ajatule mõistusele, säilitab siiski oma suhtelise olulisuse. See pingeline ajatule mõistuse ja ajaloolisuse vahel on Teichmülleri mõtlemises taandamatu. Filosoofia teatud ajaloostumise protsessis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses, mille käigus see hakkab nii iseennast kui ka kogu inimhõimust mõistma ajalooliselt kujunenud nähtusena (nt. Nietzsche, Spengleril, hilisel Husserlil, Heideggeril, Gadameril, Foucault'l, Derridal ja paljudel teistel), märgib Teichmüller küllatki huvitavat ja olulist teetähist.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute tippkeskus), ning see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimistoetusega IUT20-5.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ G. Teichmüller. Die wirkliche und die scheinbare Welt: Neue Grundlegung der Metaphysik. Breslau: W. Koebner, 1882, lk. XXIV–XXV.

²⁸ G. Teichmüller. Neue Studien zur Geschichte der Begriffe. Heft 3. Gotha: Fr.A Perthes, 1879, lk. IX.

²⁹ G. Teichmüller. Studien zur Geschichte der Begriffe. Frankfurt a. M.: Baer, 1874, lk. III.

³⁰ G. Teichmüller. Neue Studien zur Geschichte der Begriffe. Heft 2. Gotha: Fr.A Perthes, 1878, lk. 161–262.

³¹ G. Teichmüller. Die wirkliche und die scheinbare Welt: Neue Grundlegung der Metaphysik. Breslau: W. Koebner, 1882, lk. XV.